

BALIKESİR BİLMECELERİ ÜZERİNE COĞRAFİ BÖLGELER BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRMALI BİR DENEME*

Necat BİRİNCİ**

Halkbilimi çalışmalarında ilk adım, sahada, halk arasında sözlü olarak devam edenlerle birlikte, çeşitli vesilelerle ve muhtelif yerlerde, dağınık şekilde kayda geçmiş veya yayımlanmış malzemeyi bir araya getirerek araştırmacılara derli toplu, ana kaynak mahiyetinde kitaplar hazırlamaktır.

Bugün halkbilimi alanında olduğu gibi, bu disiplinin önemli bir kolu olan Halk Edebiyatı dalında da önemli derlemeler yapılmış, Türk masalları, Türk halk hikâyeleri, türküler, maniler, ninniler, köy temsilleri, Karagöz, Ortaoyunu metinleri, Bektaşî ve Nasrettin Hoca fıkraları, atasözleri büyük ölçüde toplanmış önemli bir kısmı yayımlanmış ve bunlar üzerinde araştırmalar yapılmıştır.

Türk bilmeceleri de büyük ölçüde toplanmış, şekil ve muhtevalarına göre çeşitli tasnif ve incelemelere tabi tutularak yayımlanmıştır.¹ Üniversitelerimizin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümlerinde henüz yayımlanmamış çok zengin bilmece derlemeleri de vardır. Ancak bu çalışmalar arasında, yurdumuzun, birbirinden uzak, ayrı ayrı yörelerinden toplanmış bilmecelerden, aynı cevabı isteyenlerin, hareket noktası, zekâ, zevk, şekil ve söz dizisi ve sözleri itibarı ile birbirlerine yakınlıkları ve benzerlikleri üzerinde görebildiğimiz kadarı ile durulmamış, bu yakınlıkların ve benzerliklerin sebepleri araştırılmamış, bunlara göre bilmecelerin bir haritasının yapılmaması olduğu dikkatimizi çekti.

Biz de, Balıkesir'de toplanan Balıkesir Halkbilimi Bilgi Şöleni'ne bu yörenin bilmecelerine böyle bir açıdan bakan bir deneme ile katılmayı uygun bulduk.

Aynı milletin ortak zevk, zekâ ve şuurunun ürünü olan bilmecelerin birbiri ile yakınlık, hatta benzerlik göstermesi tabiidir. Ancak, bazen öyle yakınlıklar orta-

* Bu metin, 2-4 Haziran 1997 tarihinde Balıkesir'de toplanan I. Halk Bilimi Bilgi Şöleninde okunmuştur.

** Prof. Dr., İ.Ü. Edebiyat Fakültesi.

¹ İhsan Hammamizâde, *Bilmeceler*, İstanbul, 1930; Ali Haydar, *Millî Bilmeceler*, İstanbul 1931; Şükrü Elçin, *Türk Bilmeceleri*, İstanbul 1970; İlhan Başgöz-Andreas Tietze, *Bilmece: A Corpus of Turkish Riddles*, USA, 1973; Âmil Çelebioğlu-Yusuf Ziya Öksüz, *Türk Bilmeceler Hazinesi*, İstanbul 1979; İlhan Başgöz, *Türk Bilmeceleri I-II*, Ankara 1993. Bu konuda daha geniş bilgi için *Türk Bilmeceler Hazinesi'nin* Bibliyografya (S.331-336) ve *Türk Bilmeceleri I-II'nin* Kaynaklar (s.1-22) bölümüne bakınız.

ya geldi ki, bu yakınlığın, sadece bir milletin ortak zevk, zekâ ve şuurundan doğamayacağını, bu durumu başka sebeplerin hazırlamış olabileceğini düşündük. Bilmeceleri bu açıdan değerlendirmeye yöneldik.

Bu çalışmamızda birinci kaynak olarak, büyük ölçüde sahadan derlenmiş olması ve daha önce yayımlanmış çalışmalarla tamamlanma yoluna gidilmesi yanında kullanılmasıdaki kolaylık dolayısıyla Prof. Dr. Amil Çelebioğlu ile Dr. Yusuf Ziya Öksüz'ün hazırladıkları *Türk Bilmece Hazinesi*'ni esas aldık. Bu eserdeki malzemeyi İlhan Başgöz'ün *Türk Bilmeceleri* isimli eseri ile destekledik, eksikleri gidermeye çalıştık.

Balıkesir bilmecelerini, mümkün olduğu ölçüde belirledikten sonra, bu malzemeyi tematik olarak sıraladık. Sonra, diğer yörelerden derlenmiş, aynı cevaplı bilmeceleri, Balıkesir örneklerine göre okumaya başladık. Hiç benzerlik göstermeyenlerle uzak ilgi noktaları olanları bir kenara bıraktık. İfade yönü ile birbirine benzeyenleri, küçük değişmelerle birbirinden ayrılanları ve birbirinin aynen tekrarı olanları seçtik.

Bu işlemi yaparken, sadece Balıkesir yöresine has, hem düşünce hem söz dizimi ve hem de cevap mantığı yönünden dikkat çekici örneklerle rastladık. Bilmecelerden bazılarının yöre özelliklerini yansıttığını gördük. Bazılarının ise duygu yükü ile birlikte açık bir estetik olgunluk taşıdığı dikkatimizi çekti.

Önce bu bilmecelerden birkaç örnek görelim:

Cevabı gönül olan bir bilmece:

Yer yüzünde bir gül var
Gülün üstünde bülbül var
Vurdum topsuz tüfeksiz
Yedim tuzsuz bibersiz

Bugüne kadar derlenmiş bilmecelerin görebildiklerimizden hemen hiçbirinde mücerret bir kavram olan gönül, özellikle son mısraı ile Orhan Veli'yi hatırlatacak kadar şiiriyet içinde verilmemiştir.

Cevabı harem ağası olan bir bilmece:

Şu yalıda bir kişi;
Attı taşı vurdu kuşu.
Bu atan ne erkekti ne dişi,
Ne de vurduğu kuş idi.

Bu bilmece derinlik psikolojisi açısından ele alınıp değerlendirilecek olursa, ifade içinde, harem ağasının trajik hayatının izleri kolaylıkla görünür.

Balıkesir örneğinin anlatım zenginliğini daha iyi fark edebilmek için, ona en yakın ifadeler taşıyan, iki ayrı yöreden derlenmiş, aynı cevaplı iki bilmece görelim:

Kadın içinde kişi,
Erkek içinde dişi

(Edirne)

Havuz başında bir kişi,
Ne erkektir ne dişi.

(Bursa)

İstenen cevabı, çoğunlukla benzetmeye dayalı ifadeler, üzerlerine alır. Balıkesir bilmecelerinden bazıları, benzetilen, benzetme yönü ve bunları şekillendiren hayal dünyası bakımından, diğer yörelerden derlenmiş bilmecelerden ayrı özellikler taşır.

Bu durumu cevabı “meme” olan örneklerle görelim. Kadın uzviyetinde estetik görünümün önemli bir parçası olan ve sanatkârların resim, heykel başta olmak üzere hemen bütün sanat dallarında anlatmayı ihmal etmediği bu uzvu veren bilmecelerden, önce Balıkesir dışından bir iki örnek alalım. Malatya’dan bir örnek:

Bir duvarda iki dümbelek asılı.

Şu örnek İstanbul’dan:

Hup hüpe
Altın küpe
Süt kuyusu
Sivri tepe

Bir örnek de Erzurum’dan;

İki çeşme çift akar
Her içen ondan bıkar.

Kastamonu örneği ise şöyle:

İki tulum ağzı
Ardındadır kazığı

Meme için, *dümbelek*, *sut kuyusu*, *sivri tepe*, *çift çeşme*, *iki tulum* benzetmeleri hemen her yörenin bilmecelerinde vardır.

Aynı cevabı taşıyan bu bilmeceler arasından, sanatkârane iki benzetme ve hülyalı ifadesi ile Balıkesir örneği hemen ayrılıyor:

Deniz ortasında kumru yuvası

Bu örnek bize Orhan Veli’nin *Deniz Kızı* isimli şiirinin

Denizden yeni mi çıkmıştı, neydi,
Saçları, dudakları,
Deniz koktu sabaha kadar;
Yükselip alçalan göğsü deniz gibiydi

mısralarını çok yakından hatırlatır. Orhan Veli bu Balıkesir bilmecesini biliyor muydu, bu konuda açıklayıcı bir bilgimiz yok. Ancak benzerlik, hatta yakınlık da ortada.

Balıkesir ve civarından derlenmiş bilmece örneklerinden, başka yörelerde rastlanmayan, bölgenin coğrafi özelliklerinden, bitki örtüsünden, günlük hayatından gelenler de az değildir.

Cevabı *çam ağacı* olan:

Koca deve çekip durur
Sümbülleri çekip vurur.

Cevabı *çam sakızı* olan:

Gök öküzüm göğe bakar
Alnından ayran akar.

Cevabı *vişne* olan:

Mim mim minare
Dev dibare
Dibaresine kan damlamış
Kan üstüne kan damlamış

Cevabı *keçi* olan:

Eti tatsız
Sütü yağsız
Kılı sert
Ormana dert

Cevabı *deniz* olan:

Karşıdan baktım destan gibi
Görünüştü bostan gibi
Etekleri zil çalar,
Kendi güllistan gibi.

Bu örnekleri çoğaltabiliriz.

Artık Balıkesir bilmecelerinin, aynı cevabı isteyen ve başka yörelerden derlenmiş bilmecelerle olan yakınlık ve benzerliklerine geçebiliriz.

Önce örnekleri cevaplarına göre alfabetik olarak görelim:

Alın yazısı

Kat kat içinde
Kat kitap içinde
Ne molla bilir
Ne kitap içinde
(Balıkesir)

Abı abı içinde
Tabı tabı içinde
Ne molladır okumuş
Ne kitaplar içinde
(Kastamonu)

Âşıktır av içinde
Örtülü kav içinde
Mollalar okumamış
Yoktur kitap içinde
(Erzurum)

Zar zar içinde
Zülûf zar içinde
Ne kâtip yazar
Ne Kur'an içinde
(Erzurum)

Arı

Ha gitti kuşum
Burnu gümüşüm
(Balıkesir)

Ha gitti kuşum
Burnu Gümüşüm
Çengi havada
Kırkı yuvada
(Çorum)

Çarık

Bağlayınca yol alır
Çözünce yolda kalır
(Balıkesir)

Bağlarım yürür
Sökerim durur
(Deliorman)

Değirmen

Taşandır demirdendir
Yediği hamurdandır
Dünyaları doyurur
Kendi doymaz nedendir
(Balıkesir)

Taşandır demirdendir
Yediği hamurdandır
Paşaların yediğini
Karnından çıkarandır
(Malatya)

Fırın, Ekmek

Ağzı açık alâmet
İçi kızıl kıyamet
Yaş soktum kuru çıktı
Sallallahu Muhammed
(Balıkesir)

Ağzı açık alâmet
İçi kızıl kıyamet
Yaş soktum kuru çıktı
Sallallahu Muhammed
(Kastamonu)

Ağzı açık alâmet
İçi kızıl kıyamet
Ak koydum kızıl çıktı
Sallallahu Muhammed
(Kayseri)

Yaş soktum kuru çıktı
(Deliorman)

Gökyüzü

Mavi atlas
İğne batmaz
Makas kesmez
Terzi dikmez
(Balıkesir)

Mavi atlas
İğne batmaz
Makas kesmez
İğne batmaz
(Deliorman)

Mavi atlas
Suya batmaz
Göz görür
El değmez
(Sivas)

Gökyüzü. yıldızlar, ay

Karaağaç karaağaç
Bin dallı karaağaç
Bin dalda bir yuva
Bir yuvada bin yumurta
(Balıkesir)

Bin dallı karaağaç
Bin dalında bin yuva
Bir yuvada bir yumurta
(Deliorman)

Göz

Burdan attım iğneyi
Dolandı geldi dünyayı
(Balıkesir)

İki küçük çukurda
Sanki birer mil taşı
Bir saniye içinde
Dolaşır dağı taşı
(Mardin)

Göz Kirpiği

Tencereden kolaydır
Kıyıları saçaklıdır
(Balıkesir)

Tencereyi kapakladım
Etrafını saçakladım
(Nevşehir)

Güneş

Elim kadar bezdirme
Dağı taşı kızdırma
(Balıkesir)

El kadar bezdirme
Dünyayı kızdırır
(Ankara)

İmam

Bir baş
Bin başı da devirir
(Balıkesir)

Bir adam
Bin adamı devirir
(Kayseri)

İsim

Bende yapışık
Sende yapışık
Çam ağacı
Çamda yapışık
(Balıkesir)

Sende var bende var
Bir kuru ağaçta var
(Malatya)

Kahve

Soktum mu kusar
Çektim mi küser
(Balıkesir)

Ateşe koydum kustu
Çıkardım köstü
(Mardin)

Koydum taşı
Çektim küstü
(Elazığ)

Kar kalıntısı

Çum çum çukurda mısın
Appacık yumurta mısın
Kızlar bayrama gitti
Sen daha burda mısın
(Balıkesir)

Çillim çukurda mısın
Ap ak yumurta mısın
Kızlar çiğdeme gitti
Sen daha burda mısın
(Deliorman)

Kırağı

Avludan atlarken yaşmağım düştü
Yaşmağım alırken gün kavuştu
(Balıkesir)

Komşu kapısından atlarken
Anahtarım kayboldu
Ay aradı gün buldu
(Kastamonu)

Kulak

Kıvrım kıvrım içinde
Ne söyleyen içinde
(Balıkesir)

Hep içine
Çöp içine
Ne söyleyen
O içine
(Mardin)

Hep içine
Mep içine
Derle topla
Tep içine
(Malatya)

Lahana

Bir kızım var bez gibi
Dizi çuvaldız gibi
Kırk kat elbise giyer
Gene içi buz gibi
(Balıkesir)

Bir kızım var bez gibi
Kıçı çuvaldız gibi
Kırk kat esvap içinde
Gene içi buz gibi
(Malatya)

Bir tavuğum var kaz gibi
Kırk entari giyindirdim
Gene kıçı buz gibi
(Konya)

Mantar

Bir direkli
Yüz bin kiremitli
(Balıkesir)

Bir direkli
Bin yeveli
(Elazığ)

Babamın binası bir direk üstündedir
(Elazığ)

Direk üstünde saran
Bunu bilmeyen hayvar
(Mardin)

Mezar

Karşıdan baktım imir şimir
Yanına vardım kilitli demir
(Balıkesir)

Karşıdan baktım çakıl çukul
Yanına vardım kilitli çukur
(Elazığ)

Uzaktan baktım bulut
Yanına vardım demir kilit
(Mardin)

Soğan

Ariftir, zariftir
Her yemişin içinde
Burnu kıllı heriftir
(Balıkesir)

Acı yüzlü, acı dilli
Bakınca burnu kıllı
(Elazığ)

		Alı renk moru renk Şeftalisi sarı renk Acı dilli, burnu kıllı Moru renk de moru renk (Erzurum)
Yağmur	Havada iplenir Yerde kirlenir (Balıkesir)	Gökte iplendi Yerde bitlendi (Elazığ)
Zeytin	Dışı katık içi kütük (Balıkesir)	Dışı katık içi kütük (Elazığ)
	Küp içinde kara uşak (Balıkesir)	Dal ucunda kara kara kardeşler Her birisi fiçi olup dolmuşlar (Elazığ)

Elimizdeki örneklerle daha da zenginleştirebileceğimiz bu liste, Balıkesir bilmecelerine en yakın ifadeler taşıyan bilmecelerin, Elazığ, Mardin, Malatya ve Deliorman bölgelerinden derlenmiş olduğunu bize gösteriyor. Hatta özellikle Deliorman ve Elazığ bilmecelerinin Balıkesir örnekleri ile yer yer tam olarak aynı olduğu dikkati çekiyor.

Anadolu ve Rumeli dışındaki Türk dünyasının bilmeceleri ile yapılacak bir karşılaştırma, mümkündür ki, atasözlerinde olduğu gibi, bilmecelerde de ortak mantık ve ifadeli olanları ortaya getirecektir. Bu, ayrı coğrafi bölgelerde yaşayan bir milletin, yatay olarak sahadan, dikey olarak tarihten getirdikleri ortak kültür varlıklarını, dil aracılığı ile nasıl yaşattığını gösterir. Bu tabii bir durumdur.

Yukarıda belirtilen dört yörenin bilmecelerinin Balıkesir yöresinde yaşayanlarla gösterdiği yakınlık büyük ölçüde Anadolu coğrafyası üzerindeki göç hareketi ile ilgili olabilir.

Balıkesir XIII. yüzyıldan günümüze kadar devamlı göç alan ve göç veren bir ilimizdir.

Türklerin Anadolu'ya gelişinden sonra Balıkesir'e ilk göç dalgası XIII. yüzyılda oldu. Malatya yöresinde yaşayan Türkmenler, Moğol tazyiki ile 1260'tan sonra batıya doğru kaydılar. Bu hareketin içinde yer alan Saru Han, Manisa bölgesini, Karesi Bey de Balıkesir civarını Türklüğe açtı. Karasi Bey ve oğlu Demir Han zamanında bu bölgeye Moğol talanının önünden kaçan büyük miktarda Türkmen grupları yerleştirildi. Sarı Saltuk'un halifesi Ece Halil Bey kumandasında Dobruca'dan gelen Türkler de Balıkesir civarına yerleştirildi. Bu Türkmen hareketi XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde sona erdi. XV. yüzyıldan sonra Balıkesir, Fetihlerle birlikte Balkanlara göç vermeye başladı.²

² Mücteba İlgürel, "Balıkesir", *DIA*, İstanbul 1993, c.5, s.13.

Balıkesir'e ikinci göç dalgası XVII. yüzyılda Celâlî isyanları ile oldu. Bu isyanlar Anadolu'da telâfisi güç, derin yaralar açtı. Yağma, tahrip, talan ve bunların arkasından gelen açlık ve ölümler, batıya doğru yeni bir göç hareketini başlattı. Celâ-yı vatan³ da denilen bu hareket Anadolu'da yeni ve önemli bir nüfus kaymasına yol açtı.

Celâlî hareketleri Sivas-Amasya bölgesindeki Ulu Yörükleri, Bozokları, Ankara, Konya yöresindeki At Çekenleri de etkiledi. Mardin-Erzincan arasında yaşayan, Ak Koyunlu elinin kalıntısı Boz-Ulus, orta Anadolu yöresine kaydı. Ancak bu hareket gelinen yeni yerlerde büyük rahatsızlıklara yol açtı. Bunların, geldikleri yerlere gönderilmesi için fermanlar çıkarıldı. Ancak bu konudaki fermanların hükmü gerçekleşmedi. Boz-Ulus geriye değil, batıya kaydı. Balıkesir civarı başta olmak üzere, Adalar Denizi kıyılarına kadar yerleşti. Balıkesir dışında, Ankara ve civarı, Kırşehir, Nevşehir, Akşehir, Afyon, Kütahya Boz Ulus'un yerleşme alanı oldu.

1697'de Balıkesir ve yöresine doğu ve güney doğudan yeni Türkmen boyları yerleştirildi. Şam Türkmenlerine mensup bazı Avsarlar da 1716'da Balıkesir bölgesinde iskân edildi.⁴

Balıkesir'e gelen üçüncü büyük göç dalgası bu defa Balkanlardan koptu. Özellikle 1877-1878 Türk-Rus savaşından sonra, Balıkesir bu felaketin sürüklediği Türk varlığının yerleşme alanı oldu.

Kanaatimize göre Balıkesir bilmeceleri ile Elazığ, Malatya, Mardin ve Deliorman bilmeceleri arasındaki büyük yakınlık bu göç dalgaları ile ilgilidir. Göçenlerle göç veren bölgede kalanların kültür varlıklarını devam ettirmesi ile ilgilidir. Diğer halk bilimi unsurları üzerinde yapılacak karşılaştırmalı araştırmalar, bu durumu destekleyecek sonuçları ortaya getirecektir kanaatindeyiz.

Bu durum Türkiye'nin halk bilimine dayalı bir kültür atlasının yapılması ihtiyacını önümüze getiriyor. Böyle bir eser, Anadolu'nun ayrı ayrı renkteki parçalardan oluşan bir mozayik olmadığını, ana bir rengin, Türk renginin çeşitli çalarlarının sergilendiği bir coğrafya olduğunu açık şekilde gösterecektir. Hatta konunun bu noktada bırakılmamasını böyle bir atlasın bütün bir Türk dünyası için plânlanmasının ve gerçekleştirilmesinin gerekli olduğunu düşünüyoruz.

³ Mücteba İlgürel, "Celâ-yı Vatan", *DİA*, c.7, İstanbul 1993, s.238-241.s. 238-241.

⁴ Faruk Sümer, *Oğuzlar-(Türkmenler)*, İlavelerle 3. Baskı, İstanbul 1980, s.162, 191-192, 275, 330.